

УДК 340.12

ORCID ID 0000-0003-1050-6892

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2020-2-7-29-35>

*Бурдоносова Марина Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та
адміністративного права
юридичного факультету Інституту управління,
технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій,
Київ, Україна*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УКРАЇНІ

Анотація. Нігілізм стосовно права в Україні корениться у вітчизняній філософсько-правовій традиції юснатуралізму. Він був характерний загалом для українського праворозуміння. Це зумовлено історико-культурними, соціальними та ментальними особливостями українського національного типу. Найважливішими ментальними цінностями українців були воля та прагнення до правди, які втілює природне право.

В залежності від того, які цінності заперечуються чи про яку сферу знань іде мова, нігілізм може бути моральним, естетичним, правовим, політичним, ідеологічним, релігійним. Нігілістичне відношення до права є безпідставним та умисним приниженням його позитивної ролі. Характерною ознакою такого нігілізму є категоричність та безкомпромісність заперечення, превалювання суб'єктивних засад з гіпертрофованими, явно перебільшеними сумнівами в загальноприйнятих правових нормах та цінностях.

Ключові слова: нігілізм, правовий нігілізм, правова свідомість, українське суспільство.

Annotation. Nihilism in relation to law in Ukraine is rooted in the domestic philosophical and legal tradition of jusnaturalism. It was characteristic of the Ukrainian legal understanding in general, due to the historical, cultural, social and mental features of the Ukrainian national type. The most important mental values of Ukrainians were the will and desire for the truth that embodies natural law.

Ukrainians have been enslaved for centuries, and therefore the laws, written norms as an expression of coercion, violence of the ruling elite against the person caused resistance and were perceived negatively. Ukrainians have always tried to coexist harmoniously with nature, to live "according to the nature of things."

Depending on what values are denied or what field of knowledge we are talking about, nihilism can be moral, aesthetic, legal, political, ideological, religious. The nihilistic attitude to the law is an unjustified and deliberate humiliation of its positive role. A characteristic feature of such nihilism is the categorical and uncompromising denial, the prevalence of subjective principles with hypertrophied, clearly exaggerated doubts about the generally accepted legal norms and values.

Characterizing the current state of Ukrainian society, it should be noted that due to the difficult political situation that has developed recently and social tensions, political and legal nihilism has become widespread in Ukraine. There is a tendency to reduce and minimize the role of law in society, deaxiologization of its nature, which leads to a crisis of legal consciousness, which does not allow to fully lay the foundations of a democratic state governed by the rule of law. And it turns into a cyclical process.

Key words: nihilism, legal nihilism, legal consciousness, Ukrainian society.

Українці в значній мірі є традиційним суспільством. До ринкових відносин, які змінюють традиційні регулятори життя, українці лише почали рухатися. Ця традиційність мислення, кодів поведінки дуже сприяли збереженню звичаєвого права і неприхильності до державно-позитивного. Українська державність пройшла великий шлях боротьби за незалежність, здобуваючи територіальну цілісність. Кілька віків територія нашої держави перебувала під впливом інших держав, різні регіони розвивалися нерівнозначно. Зокрема, до ХХ ст. українські землі були «розірвані» і належали до: Литовського князівства, Речі Посполитої, Московського князівства, Російської імперії та Австро-Угорської імперії. Однак, шанувати чужу (часто насильницьку) владу і нав'язані чужорідні закони народу було не природньо – де могли, обходилися звичаєм, до суду йшли неохоче. В українській ментальності закріпилась неприхильність до чіткої, визначеної форми в усьому, право винятку не складає – норма писаного права, що є схемою з чіткими обрисами того, що дозволено і заборонено (а більше було заборон) не може складати цінність для українця, який дуже любить бути «сам собі пан», все життя прагне волі, бо без неї «нема долі» (Т. Шевченко).

Метою даної статті є розгляд правового нігілізму з позицій його історичного розвитку та соціальної природи, дослідження різноманітних форм прояву в сучасному українському суспільстві.

Одним з перших дослідників, який звернув увагу на це явище був А.І.Новіков. Він зазначав, що «термін «нігілізм» має долю дивну та суперечливу. В залежності від змісту, який в нього вкладався, це слово звучало і як гордий виклик застарілому суспільству, і як звинувачення в бездумному руйнуванні культури та моралі, і як символ десоціалізації людини» [1, с.3].

Дійсно, на кожному етапі історичного розвитку цей термін мав зовсім різне значення і навіть зараз немає чіткого, однозначного його тлумачення. Вперше поняття нігілізм зустрічається у Августина та означає відсутність віри в Бога [2, с.5]. В XII столітті нігілістами іменували тих, хто заперечував людську природу Христа та одну з фундаментальних основ християнства – догмат троїчності, зокрема, переданого анафемі схоласта Петра Ломбардського [1, с.9].

Загальне, широке тлумачення даного терміну можна вивести з його етимології. Термін «нігілізм» утворений від латинського «nihil» – «ніщо», «нічого». Філософський словник 1968 року визначав нігілізм, як позицію повного заперечення, не пов'язану з жодними позитивними ідеалами [3, с.246]. У редакції словнику 2006 року, до запропонованого визначення додалися такі

характеристики, як «повний скептицизм, поширення якого пов'язано з кризовими періодами історичного розвитку» [4, с.606].

Найбільшого поширення, як напрямок суспільної думки, нігілізм набув у ХІХ столітті та був пов'язаний з такими філософами, як Д. Кампер, Ф. Ніцше, П.Ж. Прудон, Г. Фігаль, М. Хайдеггер, М. Штірнер, Е. Юнгер, Ф.Г. Якобі та інші.

Нігілізм стосовно права в Україні корениться у вітчизняній філософсько-правовій традиції юснатуралізму. Він був характерний загалом для українського праворозуміння. Це зумовлено історико-культурними, соціальними та ментальними особливостями українського національного типу. Найважливішими ментальними цінностями українців були воля та прагнення до правди, що втілює природне право.

Українець віками був підневільним, а тому закони, писані норми як вираження примусу, насильства владної верхівки над людиною викликали супротив та сприймалися негативно. Українці завжди намагалися гармонійно співіснувати з природою, жити «відповідно до природи речей». І донині вони мають, не зважаючи на довгий соціалістично-атеїстичний період, сильні релігійні традиції. Нині можемо констатувати, що юснатуралістична традиція в нашій правовій культурі має понад тисячолітню історію, і разом з нею таку ж історію має нігілізм [5, с.206].

Нігілізм як заперечення існуючих норм, обмежень та заборон має складну структуру і проходить декілька стадій. Спочатку це може бути просто сумніви, скептичне відношення до норм моралі, культури, мистецтва, потім критичне відношення до них, і, нарешті, повне заперечення попередніх традицій, цінностей, норм поведінки [1, с.13].

В залежності від того, які цінності заперечуються чи про яку сферу знань іде мова, нігілізм може бути моральним, естетичним, правовим, політичним, ідеологічним, релігійним. Правознавець М.О. Месілов виділяє в розвитку нігілістичних ідей та поглядів чотири етапи, що повторюються циклічно, та однакові для будь-якого з видів нігілізму [2, с.9].

На першому етапі відбувається переоцінка існуючого порядку в тій чи іншій сфері суспільного життя. Цей процес можна назвати старінням, відмиранням чи втратою суспільної цінності. Відмова від старих стереотипів, ідеалів та концепцій дає поштовх до розвитку нових. На цьому етапі відторгнення старого має масовий характер. Частка нігілістичних поглядів в суспільстві є високою, але не максимальною.

Другий етап – виникнення інноваційної ідеї. Можна стверджувати, що це етап, на якому нігілістичні погляди у суспільстві досягають свого максимуму. Його особливістю є подвійний нігілізм, з одного боку це нігілізм більшої частини суспільства, що виражається в прагненні змін, з іншого – мінімальний нігілізм опонентів, людей, які задоволені існуючим станом речей та яких не влаштовує інновація, що пропонується.

Третім етапом є прийняття збалансованого рішення. Це переломний період. Частка нігілістичних поглядів в суспільстві мінімальна, оскільки старе перестало існувати і заперечувати вже нічого. Як правило, після прийняття такого рішення інтереси більшості населення врятовані, але залишається

невелика частина незадоволених. Це відбувається тому що неможливо врахувати все різноманіття поглядів одночасно.

Четвертий етап – динамічний чи перехідний. Відбувається поступове збільшення нігілізму в суспільстві. Таке зростання зумовлене плином часу та є неминучим. Поступово суспільство починає відмовлятися від збалансованого варіанту, який задовольнив його в певний момент. Це пов'язано як з розвитком суспільства в цілому, так і окремих індивідів. Результатом цих змін є масовість нігілістичних поглядів, що призводить суспільство до переоцінки та змушує шукати нові рішення.

Близьким до такого чотирьох етапного розвитку нігілістичних ідей є розвиток революційних ідей. Але в історичному плані неможливо повністю негативно, з позицій чистого заперечення оцінювати різні визвольні рухи, їх ідеологів та учасників. Це закономірний процес. В окремі періоди нігілізм був найбільш радикальною формою виразу суспільного протесту, заперечення застарілих соціальних та ідеологічних норм. До того ж боротьба проти тиранії, диктатури, сваволі правителів не є нігілізмом у власному значенні цього слова. Нігілізм в даному випадку є однією з рушійних сил цих процесів. Таким чином можна говорити про його очисну функцію – видалення устоїв, що віджили себе, поштовх до пошуку нових концепцій та ідеалів, але недооцінювати нігілізм не слід.

Як правило, нігілістичні погляди особливо сильні в кризові періоди соціального та історичного розвитку суспільства: політичні негаразди, революційні перевороти, різного роду реформи. Зводяться нанівець позитивні результати, не враховується набутий досвід, до того ж цей процес є стихійним та неконтрольованим, супроводжується втратою соціальних орієнтирів та безладом. Нерідко нігілізм набуває руйнівних форм, у своїх крайніх проявах змикається з різними анархічними, ліво- та праворадикальними течіями, максималізмом, політичним екстремізмом. Таким чином, особливістю нігілістичного заперечення є те, що його об'єкт лише визначає конкретний вид нігілізму. А характерною ознакою такого заперечення є його ступінь, інтенсивність, безкомпромісність та категоричність.

В сучасний період розвитку нігілізм приймає найрізноманітніші форми: неприйняття частиною суспільства правлячого курсу, нових цінностей; незадоволеність змінами; соціальні протести проти шляхів впровадження реформ; відторгнення «західних» зразків поведінки, що насаджуються «з гори»; протидія офіційним лозунгам; ворожість до державних інститутів, владних установ та їх лідерів; екстремізм.

Однак нігілізм властивий не лише «народу», а й владним «верхівкам». Він проявляється у форсуванні соціальних перетворень, бажанні досягти змін не внаслідок поступового реформування та покращення, а шляхом популізму і демагогії. Провести зміни на папері, привласнивши при цьому державні кошти [2, с.11-12]. Таке положення речей призводить до подвійного нігілізму в суспільстві. П.А. Горохов, розглядаючи соціальну природу правового нігілізму, зазначає, що «це явище є сукупністю двох взаємопов'язаних та взаємозалежних сторін: заперечення державою права як свого самообмеження та відторгнення народом нав'язаних йому правових норм» [6, с.148].

Аналізуючи причини нігілізму, слід зазначити, що в своїх «м'яких» формах у тій чи іншій мірі він притаманний для психіки кожної людини. Але беручи дане явище в цілому, можна виділити кілька груп історичних причин його появи та розвитку. Серед них затягування відміни панщини в Україні (коли в 1861 році цар Олександр II видав такий указ, в Лондоні вже відкрили перше метро), довге існування соціальних станових привілеїв, що значно уповільнило становлення демократичних традицій та досвіду конституціоналізму. Ідеологія диктатури пролетаріату, яка передбачала повну відмову від законів та орієнтир лише на класову правосвідомість, а також адміністративно-командна система, яка керувалась, в першу чергу, партійними наказами та інструкціями, які в своїй більшості були таємними, не виховуючи у суспільстві пошани до законності та права. Існуючі союзні Конституції були в більшій мірі деклараціями на папері, ніж реально діючими гарантіями прав та свобод людини. До того ж часто невдалі, «уривчасті» спроби реформувань та перетворень в період перебудови призвели до масової зневіри суспільства та розвитку нігілістичних поглядів на нові порядки, цінності, право, політику, мораль.

Характеризуючи наявний стан українського суспільства, слід зазначити, що внаслідок складної політичної ситуації, яка склалась останнім часом та соціального напруження, в Україні значного поширення набули політичний та правовий нігілізм. Спостерігається тенденція до зменшення та мінімізації ролі права в житті суспільства, деаксіологізація його природи, що призводить до кризи правосвідомості, яка не дозволяє в повній мірі закладати основи демократичної правової держави. І це перетворюється на циклічний процес. Слід зазначити, що правовий нігілізм у даній ситуації є лише верхівкою айсбергу – це переплетіння відносин між населенням та органами влади, поєданого з низьким рівнем правової культури.

Правовий нігілізм слід розглядати як напрям суспільно-правової думки, що виникає на певному історичному етапі розвитку суспільства, особливо посилюючись у кризові періоди, який відкидає соціальну цінність права, культивує негативне ставлення до нього та належить до стійких проявів деформації правосвідомості населення, заперечуючи чинні правові норми та не пропонуючи натомість нічого нового [7, с.8]. Нігілістичне відношення до права є безпідставним та умисним приниженням його позитивної ролі. Характерною ознакою такого нігілізму є категоричність та безкомпромісність заперечення, превалювання суб'єктивних засад з гіпертрофованими, явно перебільшеними сумнівами в загальноприйнятих правових нормах та цінностях. Відношення до права може бути і просто індиферентним чи байдужим, що свідчить про нерозвинуту правову свідомість. Правовий нігілізм приносить чималу шкоду суспільству, проявляючись в суспільному безладі, сваволі чиновників, високому рівні злочинності, частому ігноруванні приписів правових норм.

Прогалини та колізії у праві, недосконалість та суперечливість норм НПА, викликає їх нігілістичну оцінку та стає джерелом та рушійною силою щодо пошуку нових правових рішень. Низька ступінь відторгнення суспільством норм права засвідчує професійність законодавчих та виконавчих органів влади. Це, так званий, зворотній зв'язок, оцінка населенням роботи владних структур та їх реальних дій. З цієї позиції, правовий нігілізм можна розглядати як специфічний

соціальний орієнтир, який вказує напрям для усунення негативних тенденцій в державно-правовій сфері, підвищення авторитету держави та права.

Якщо розглядати правовий нігілізм як суб'єктивну структуру, то можна виділити три складові: 1) внутрішнє особисто мотивоване усвідомлення чи визнання неспроможності права (його норм, галузей, інститутів) як об'єктивної цінності, підтвержене інтуїцією чи невдалим правовим досвідом; 2) власне відношення до права, яке залежить від рівня розвитку та якостей особистості; 3) мотивована поведінка суб'єкта (правомірна чи не правомірна), що спрямована на досягнення певної мети найбільш вигідним для нього способом [2, с.13-14].

Це означає, що для конкретного суб'єкта правова норма не виконує, первісно покладеного на неї завдання. Суб'єкт це усвідомлює та належним чином не сприймає регулятивні функції норми, умисно обходячи її. А якщо правова норма не здатна виконати своє основне завдання, вона визнається суб'єктом як «нуль», «ніщо». Стикаючись на практиці з даною ситуацією окремих індивідів формує власний досвід негативного відношення до права, його норм, приписів, інститутів, який в масштабах держави перетворюється не на поодинокі випадки, а на масовий правовий нігілізм, для якого характерні наступні ознаки:

1. Гіпертрофовані сумніви та заперечення, які в нігілістичній свідомості займають головне місце, стають основною рисою, так званою призмою, через яку оцінюється вся система правових та моральних норм.

2. Абсолютизація суб'єктивних, індивідуальних засад, що набувають рис анархічного свавілля. Оцінка дійсності з позицій окремого індивіда, який заперечує об'єктивні закономірності, логіку історії, правову норму чи систему в цілому. Інтенсивність та рівень негативізму є зворотно пропорційними їх дієвості. Наприклад, анархічний «всезагальний бунт» виключає солідарність та розумні організовані дії в соціальній та культурній сферах.

3. Вибір найгіршого способу дії поєднаний з відкиданням загальноприйнятих соціальних настанов: аморалізм, злочинність, руйнування культурних цінностей.

4. Перехідний характер нігілістичної свідомості, яка зароджується в кризові періоди в умовах зламу соціальних устоїв. При цьому форми нігілізму можуть виражати гостроту конфліктних ситуацій тієї чи іншої епохи [8, с.173].

5. Відсутність або «декларативність» позитивної програми, яка б передбачала достойний альтернативний варіант. Абсолютизація свідомості «бунтуючого індивіда» не дає можливості об'єктивно оцінити ні сучасне, ні майбутнє.

Найпоширеніші форми прояву правового нігілізму, які притаманні для України це: 1) прямі умисні порушення діючих законів; 2) лояльність держави до злочинності та корупції у владі; 3) масове недотримання та невиконання правових приписів; 4) видання не діючих на практиці законів, колізійних правових актів; 5) підміна законності політичною чи ідеологічною доцільністю; 6) конфронтація представницьких та виконавчих структур влади на всіх рівнях; 7) порушення прав людини; 8) девальвація, догматизація та вульгаризація загальноприйнятих цінностей права.

Як зазначає Д.Є. Марченко, з позицій юридичного позитивізму, правовим нігілізмом заперечуються будь-які декларовані законом цінності та норми права, а з позиції природного права – основоположні принципи та цінності права, такі як рівність, свобода та справедливість [9, с.43-44]. Таким чином, правовий нігілізм має багато проявів, а отже заперечуються такі речі, як соціальна цінність права та основоположні правові цінності, існуюча правова система та система законодавства, правові норми та приписи, права людини і громадянина. Слід зазначити, що правовий нігілізм заперечує цілий комплекс не тільки позитивних, а й негативних явищ дійсності, наприклад норм права, що віджили або не виправдали себе.

Утвердження правової держави в Україні вимагає прийняття дієвих заходів боротьби з правовим нігілізмом, комплексної профілактики на всіх рівнях. Необхідно системно здійснювати правове виховання суспільства з метою підвищення авторитету права, удосконалювати діюче законодавство. Створення сприятливих економічних умов, підтримка активності населення в боротьбі зі свавіллям і корумпованістю чиновників, розвиток суспільної ініціативи буде сприяти зниженню рівня нігілістичних поглядів та зростанню довіри до держави, віри в право та режим законності.

Література:

1. Новиков А.И. Нигилизм и нигилисты. Опыт критической оценки. Ленинград, 1972. 296 с.
2. Месилов М.А. Правовой нигилизм: учебн. пособ. [общ. ред. А.П. Печников]. М.: Моск. городск. ун-т управления, 2006. 48 с.
3. Философский словарь [ред. М.М. Розенталь, П.Ф. Юдин]. М.: Изд. полит. литературы, 1968. 432 с.
4. Философский словарь [сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба]. К.: А.С.К., 2006. 1065 с.
5. Братасюк М.Г. Природно-правовой підхід у контексті сучасного правничого методологування. // Публічне право. №4(12), 2013. С. 203-210.
6. Горохов П.А. Социальная природа правового нигилизма. Оренбург, 1998. 152 с.
7. Бурдоносова М.А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис... кандидата юридичних наук. Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2011. 20 с.
8. Франк С.Л. Этика нигилизма (К характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины. М.: Правда, 1991. С. 167-199.
9. Марченко Д.Э. Правовой нигилизм, правовой идеализм и правовой инфантилизм как формы деаксиологического правового сознания: Монография. Самара: НТЦ, 2006. 114 с.